

Openbaar erfgoed

Riener Knoop Archeologie onttrok zich tot nu toe aan het openbare debat. Hoe is ze daarin geslaagd en waarom moet dat afgelopen zijn? Knoop, directeur van het Archeologisch Informatie Centrum, begint zijn betoog naast de A12, legt uit wat het verschil is tussen archeologie en archeonomie, vindt geregeld de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek op zijn weg en behandelt en passant ook nog de Monumentenwet en het Verdrag van Malta. Wat is erfgoed eigenlijk en is het van iedereen?

Op een mooie woensdagmorgen in augustus '95 betrad ik een opgravingsterrein bij een afslag van de A12, op het gebied van een kleine gemeente aan de oever van de Vecht. Ik liep wat met de burgemeester op.¹

'U bent er ook vroeg bij.'

'Ik las gisteren in de krant dat er een archeologisch oploopje was,' antwoordde hij. 'En ik was niet uitgenodigd.'

Zijn glimlach verborg zijn verbolgenheid niet.

Een functionaris van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) even later:

'Maar een burgemeester is toch geen partner in archeologisch onderzoek? Wat heeft een gemeente nou met onderzoek te maken?'

Dit gesprekje met de burgemeester illustreert de bedrijfscultuur waarmee de archeologische monumentenzorg nog altijd kampt.

Archeologie en beleid: shall the twain ever meet?

Rijksbemoeyenis met de archeologie dateert van de oorlogsjaren. Het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd in 1947 na twee jaar onderbreking heropgericht als gelijknamige rijksdienst en is gevestigd te Amersfoort. In dezelfde tijd werd ook een Rijksdienst voor de Monumentenzorg ingesteld. De splitsing van monumentenzorg en archeologie weerspiegelt de door de bezetter geïnstitutionaliseerde scheiding tussen *Baudenkmäler* en *Bodendenkmäler*: bouwkundige monumenten zijn van een andere orde dan bodemkundige monumenten. De eerste categorie is er gewoon, de tweede ligt in de bodem verborgen en moet nog onthuld, ontdekt worden, door onderzoek.

Aan deze zienswijze ligt een perceptie van het erfgoed ten grondslag die teruggaat tot in de negentiende eeuw. Monumenten, of

monumentenwaardige zaken, vormen een nauw omschreven groep van objecten die als waardevol beleefd worden. Waar het gebouwen betreft zijn het gecanoniseerde hoogtepunten van architectuurontwikkeling of historisch gedenkwaardige plaatsen, zoals de Haagse Gevangenpoort. Archeologische monumenten bevatten veel gegevens over de voorgeschiedenis, zoals resten van Romeinse forten en fundamenten van kastelen en burchten. De ROB hield zich sinds zijn oprichting vooral bezig met onderzoek van dergelijke waardevolle vindplaatsen. Daar kwam weinig beleid aan te pas in termen van beheer, behoud, selectie en criteria daarvoor. Er moest ontdekt, bestudeerd en wetenschappelijk gerapporteerd worden. De bedrijfscultuur van de archeologen was academisch: kennis verwerven, weinig aan de weg timmeren, een introverte houding.

Het rijk wilde aanvankelijk dat de ROB de enige bevoegde opgravende instantie was. Als er een Rijksdienst voor *het* Oudheidkundig Bodemonderzoek moest zijn, dan was het gehele nationale territorium het aangewezen onderzoeksterrein. Aangezien dit tot een schuimbekkende reactie van het Rijksmuseum van Oudheden leidde, dat al vanaf het midden van de vorige eeuw overal in Nederland veldonderzoek deed, liet 'Amersfoort' deze ambitie varen. Iets dergelijks gold ook voor de universiteiten in Amsterdam en Groningen, die hun eigen regio als onderzoeksterrein claimden. Weg nationale claim van de ROB en weg nationaal archeologiebeleid. Van archeologische monumentenzorg was eigenlijk nooit sprake, niet van de term en niet van de zaak.

Archeologen versus archeonomen in de stad

Behalve universiteiten en het rijk is er nog een actieve speler in het archeologische spel: de gemeenten. De wederopbouw van in de oorlog verwoeste steden bood de mogelijkheid tot

archeologisch onderzoek. Geen wonder dat Rotterdam, in 1960, als eerste stad in Nederland een eigen archeoloog had (pas tien jaar daarna volgden andere steden, met elk volgend decennium een verdubbeling van het aantal). Dat heette in de jaren zestig 'stadskern-archeologie', een decennium later 'stads-archeologie' en sinds begin jaren negentig 'gemeentelijke archeologie'. Niet alleen de 'stad' is voorwerp van onderzoek, maar het gehele gemeentelijke territorium.

Bij de keuze tussen onderzoek en monumentenzorg zijn gemeentelijke overheden strenger dan het rijk. Gemeenten stellen vaak dat ze geen wetenschappelijke taak hebben, maar een opgave op het gebied van ruimtelijke ordening, die ze in voorkomende gevallen graag cultuurhistorisch, lees: archeologisch, laten begeleiden. Hier dus wel beleid, en niet zo'n beetje ook. Vanuit de overtuiging dat archeologische monumentenzorg een onderdeel van ruimtelijke ordening is, brachten gemeenten hun archeologische diensten vaak onder bij ruimtelijke ordening, het grondbedrijf of stedelijk beheer, en uitdrukkelijk niet bij cultuur. De opgave was: anticiperen op vertragingen in de uitvoering van de gemeentelijke ontwikkeling. Dat scheelt geld en tijd en brengt blije gezichten. De gemeentelijke archeologen waren met een dergelijke *prospectieve* aanpak principieel een stap voor op de rijksarcheologen, die wetenschappelijk onderzoek als hoogste ideaal omarmden.

In de boezem van de Nederlandse steden werd daarmee zo rond 1990 een nieuw vak geboren: *archeonomie*: het op verantwoorde manier omgaan met de fysieke sporen van vroeger, ten behoeve van een verrijking van de inrichting van de samenleving van morgen. Dat vak wordt niet gevoerd door de wens te weten te komen 'hoe het vroeger was', maar door de noodzaak iets te doen met fysieke resten van het verleden, recht onder en midden tussen een levende

samenleving. Dat moet efficiënt gebeuren want in de steden gaat het om plaatsen waar de vierkante-meterprijs hoog is. Deze aanpak was pas verkoopbaar toen bleek dat het archeologische onderzoek de kwaliteit van de openbare ruimte inderdaad kon verrijken. Een *memorial* voor middeleeuwse woningen in het plaveisel bij de ingang van de Tweede Kamer; een extra bocht in de weg naar een nieuwbouwwijk om de resten van een Romeins fort te behouden (en ook zo bekend te maken): dat is heel iets anders dan *archeologie*.

Archeologie richt zich op het verwerven van kennis van samenlevingen uit het verleden, door onderzoek van fysieke resten. Ze is daarmee een historische wetenschap, zij het dat zij haar voorwerp van onderzoek vaak grotendeels vernietigt door de waarnemingsdaad zelf. Met een 'vindplaats' kun je drie dingen doen: vermoeden dat die er is op grond van losse vondsten, hem onderzoeken door op te graven en daarmee weg te halen, en hem laten zitten. Alleen door te onderzoeken kom je meer te weten, maar op het moment dat je dat weet, is de vindplaats vernietigd. Bij het lezen van het bodemarchief scheur je telkens een bladzijde uit het boek. Dit wordt steeds pijnlijker omdat de omvang van het bodemarchief snel slinkt, volgens berekeningen van het rijk met 30 procent in vijftig jaar.

Hier raken de tegengestelde belangen van archeonomie en archeologie elkaar. De archeonomie heeft de maatschappelijke opdracht erfgoed te behouden voor later. Archeologie wil kennis verwerven en moet daarvoor erfgoed vernietigen. Ontwikkelen van beleid is lastig nu de ROB vooral een traditie van wetenschappelijk onderzoek heeft.

Starre Monumentenwet en veelbelovend verdrag

De vernieuwde Monumentenwet in 1989 was minder een keerpunt in de ontwikkeling naar

preventieve archeologische monumentenzorg, archeonomie, dan wel wordt gedacht. Afgezien van de grote decentralisatie in de 'gebouwde monumentenzorg' die mogelijk werd, veranderde er eigenlijk niet veel meer dan dat de minister nu ook gemeenten een eigen opgravingsbevoegdheid kon geven. Voorheen werkten ze onder auspiciën van de Rijksdienst.

De essentie van de wet is een nogal starre beschermingssysteem betreffende 'waardevolle' terreinen. Met de bescherming van een terrein als wettelijk monument valt het doek: als een terrein beschermd is, mag je er niet meer aankomen. Sluipende bedreigingen, zoals erosie en grondwaterstandveranderingen, kunnen gewoon doorgaan. De wet geeft geen duidelijke criteria voor de 'waarde' en kent geen eenmalige beheersmaatregelen. De Stichting Archeologische Monumentenwacht ontdekte in 1994 dat meer dan de helft van de archeologische monumenten zo sterk aangetast was dat normaal onderhoud geen zin meer had. Eerst zou er ingrijpend gerestaureerd moeten worden.

Er kwam enig schot in de zaak toen minister D'Ancona het 'Herziene verdrag voor de bescherming van het archeologisch erfgoed' ondertekende (op Malta, in januari 1992). Volgens dit Verdrag van Malta, opgesteld door de Raad van Europa, moeten de staten zich inspannen om niet alleen meer geld te besteden aan archeologische monumentenzorg, maar vooral om de archeologie te betrekken bij alle grotere ingrepen in de bodem. Bovendien moeten overheden dreigende schade zo veel mogelijk beperken.

Het verdrag is slechts een intentieverklaring, ondertekening leidt niet automatisch tot vertaling in nationale wetgeving. Sommige provincies gaan zelfs zover dat ze gemeenten schriftelijk vragen om niet te verwijzen naar het verdrag, omdat de discussie over de verdeling van cultuurhistorische lasten er ernstig door zou worden verstoord. De

gemeenten, die het ruimtelijke-orderingsbeleid uitvoeren, proberen namelijk met een beroep op 'Malta' extra fondsen van de provincies los te krijgen. Maar deze willen daarover niet praten voordat het wettelijk geregeld is. En dat kan nog wel even duren.

De Nederlandse vertaling (Memorie van toelichting op de Ontwerp-rijkswet ter invoering van het verdrag) is nog niet erg duidelijk over de reden van bescherming die de preambule van het verdrag noemt. De originele tekst laat echter niets te wensen over. De burger heeft een fundamenteel recht op toegang tot het erfgoed, want: 'There is an increasing demand by members of the public to have access to their past. This is a demand for an identity and is a fundamental right of people.'

Het Verdrag van Malta regelt dat degene die baat heeft bij verstoring van het 'bodemarchief', moet betalen voor de extra zorg (lees: opgraven). Daardoor werd het relevant te vragen naar de waarde van dat erfgoed. Wie bepaalt de prijs? En hoe overtuig je de burgers ervan dat die prijs niet te hoog is? En vooral: hoe maak je hun duidelijk dat ze niet voor onderzoek van een ander betalen, maar voor behoud van iets wat waardevol is voor henzelf?

De keerzijde van het principe 'de verstoorder betaalt' is dat de verstoorder recht heeft op kennis. Je kunt niet iemand de rekening presenteren voor iets wat hij niet kon weten. *Exit* het kennismonopolie van de ROB. Deze dienst had wegens het risico dat de 'schatkaart' in verkeerde handen zou komen, de kennis van het Nederlandse bodemarchief voor zichzelf gehouden. Nu mogen de Buls en Supers van het bouw- en projectontwikkelingswezen opeens alles weten!

De minister van VROM zegt dat bij planologische kernbeslissingen slechts moet worden gewaarborgd dat er ergens in het traject aandacht aan archeologische waarden wordt

besteed. Dus alleen dat er ergens in het lange traject 'naar gekeken wordt'. De zwartepiet ligt dan bij provincies en gemeenten, in wier belang het is op bepaalde locaties grootschalige woningbouwprojecten te laten uitvoeren (zij ontvangen daarvoor ook rijksbijdragen). Provincies en gemeenten zullen een deel van de cultuurhistorische last zelf moeten dragen, en een deel kunnen doorberekenen aan de eindgebruikers. Maar ze voelen daarvoor weinig, want: 'Dit is ons van boven opgelegd.'

Het ministerie van OCenW hield zich altijd afzijdig van ruimtelijke ordening en had niet de middelen voor een zo grote opgave. Ten langen leste stapte de directeur-generaal culturele zaken van OCenW toch maar in het interdepartementaal ruimtelijke-orderingsoverleg. De gemeentebestuurder die voor archeologie verantwoordelijk is, deed dat al decennia eerder - als hij of zij al niet zelf directeur van de dienst Ruimtelijke Ordening was.

Erfgoederen in opmars

Erfgoed, wat is dat eigenlijk? Nog geen vijf jaar geleden was het woord taboe, het had nog de vieze smaak van *Blut und Boden*, de uitwassen van nationalisme. Maar in diverse buitenland en ook op Europees niveau werd het begrip steeds meer gebruikt. Sinds september 1995 hebben we er een eigen overheidsdirectie bij het ministerie van OCenW voor, de Directie Cultureel Erfgoed, en de ROB zal zich binnenkort met de ondertitel Nationaal Instituut voor het Archeologische Erfgoed tooien. Er is kennelijk iets aan de hand.

'Erfgoed' (Eng. *heritage*, Fr. *patrimoine*, D. *Erbe*, It. *bene culturale*) is een subjectieve term met verschillende betekenissen. We onderscheiden er hier drie: de drager van erfgoedwaarde(n), de erfgoedwaarde zelf en de persoon of groep die een zekere erfgoedwaarde aan een zekere drager toekent.

De *drager* kan een klomp stenen zijn, een vlek

in de bodem, of een voorwerp in een museum. Die is objectief en bestaat in het heden. De *waarde* (schoonheid, zeldzaamheid, gaafheid, representativiteit) is echter relatief en subjectief (liever: door het subject bepaald) en in de meeste gevallen sterk historisch van karakter. De *toekenner* is een persoon, of groep van personen, in sommige gevallen de samenleving als geheel. Bij de definitie van de 'toekenner' kan territorialiteit een grote rol spelen (van straat-, dorps- of regiobewoner tot inwoner van Nederland), maar dat is niet noodzakelijk. Er zijn ook niet-territoriale deelgroepen in de samenleving (voorzover die zich althans als zodanig wensen te presenteren), zoals etnische, politieke of religieuze groepen, allochtonen, vrouwen, voormalig vervolgd of zelfs deskundigen. Ook die kunnen bijzondere waarden op erfgoeddragers projecteren, mits deze maar aan 'identiteit' raken.

Nu klinkt dit allemaal wat overspannen, maar daar is een reden voor. Door traditie of consensus, dan wel door de dominantie van wetenschappelijk onderzoekers is veel erfgoed aan het maatschappelijke debat onttrokken: het is intrinsiek waardevol geworden en daarmee gefossiliseerd. Anders dan in andere cultuursectoren vraagt niemand zich meer af voor wie die waarde belangrijk is. In de archeologie wordt Vondels Gijsbrecht nog steeds jaarlijks opgevoerd. Naarmate de traditie een grotere rol speelt, treedt de intrinsieke waarde sterker op de voorgrond en raakt de vraag waar het toe dient op de achtergrond. Zo hadden de rijksarcheologen bij de A12 er geen idee van dat bescherming van het Romeinse fort misschien iets was waar de desbetreffende gemeente zich voor zou willen inzetten.

De functie van traditie wordt weerspiegeld in de historische ontwikkeling van wat we hier maar het erfgoeddenken zullen noemen. Waren vanaf de achttiende eeuw de

behoudenswaardige roerende en onroerende goederen 'van vroeger tijd' vooral in zichzelf waardevol (zoals markante gebouwen uit bepaalde periodes, rariteiten in particuliere en museale collecties, oorkonden, vondsten en het voorwerp van onderzoek van de vroegere stadsarcheologie), in de naoorlogse periode ontstond er een maatschappelijke behoefte om die goederen ook in hun context te begrijpen en te bewaren. Dat leidde tot de bescherming van stadsgezichten, gebouwde ensembles, samenhangende collecties, *intrasite*-onderzoek, complexen van vindplaatsen en, zoals boven is aangeduid, tot gemeentelijke archeologie.

De derde waarderingslaag is niet alleen breder maar ook persoonlijker en subjectiever: 'alles van vroeger' mag tegenwoordig op appreciatie rekenen en er is meer respect voor de geschiedenis van de drager zelf. Dit blijkt uit de moderne restauratie-ethiek, waarbij niet meer naar een bepaald normatief oerstadium wordt 'teruggerestaureerd', maar alle tussenliggende perioden ook tot uiting moeten komen. Het persoonlijke en subjectieve blijkt uit de aandacht voor monumenten en erfgoed als markeringspunten in een bewust verkozen geschiedenis en identiteit: de *lieux de mémoire*.

Erfgoed heeft er ten slotte nog een maatschappelijke functie bij gekregen: het behoud is gericht op het toekomstig welbevinden van de samenleving. Deze blanco cheque blijkt uit het gewicht dat tegenwoordig wordt toegekend aan argumenten als 'omgevingskwaliteit' en 'zinvolle herbestemming'. Omgekeerd vragen groepen uit de samenleving zelf ook om behoud van en participatie in erfgoed: elk dorp zijn oudste huis.

Het object van de archeologie, een onderdeel van het erfgoed, heeft overigens een iets andere geschiedenis. Vanaf de Renaissance ging het om voorwerpen uit de klassieke Oudheid en haar randgebieden. Deze producten fungeren als

kunstproducten in collecties: Etruskische vazen, Romeinse portretten en Egyptische shabti's; opgravingen spelen aanvankelijk echter een verwaarloosbare rol. Vanaf de vroege negentiende eeuw komt daar de voor- en wordingsgeschiedenis bij van de eigen, territoriale natiestaat. Deze 'inheemse archeologie' werd pas in de loop van deze eeuw als wetenschappelijk terrein erkend: in 1960 werd pre- en protohistorie erkend in het Academisch Statuut (de wettelijke regeling van de diverse universitaire disciplines).

In tegenstelling tot haar klassieke zuster wordt inheemse archeologie nadrukkelijk gekenmerkt door opgravingen, natuurlijk in eigen bodem. Identiteitskwesies spelen hierbij een verwaarloosbare rol. Niemand vraagt bij Nederlandse opgravingen wat waarom tegen welke prijs en voor wie onderzocht, opgegraven, behouden en ontsloten moet worden. De relatie tussen dragers van archeologische erfgoedwaarden uit eigen bodem, die waarden zelf en de samenleving als collectief rechthebbende blijft onbesproken.

Archeologie van en voor iedereen

Het wordt tijd om het dynamische cultuurbegrip ook op de cultuurhistorie van toepassing te verklaren. Cultuur *is* niet, cultuur *doe* je. Erfgoed *is* niet, erfgoed *wordt* iets doordat een participant een zekere waarde aan een voorwerp of een verschijnsel hecht. Die processen hebben met identiteit te maken en het archeologische erfgoed hoort daarbij. En dat dynamische proces moet geëxpliciteerd worden. Als tegenwicht tegen het goochelen met historische wetmatigheden moet in een samenleving het proces van identiteitsvorming kritisch worden geanalyseerd. Het behoud van vindplaatsen en voorwerpen moet berusten op een beeld van onszelf en op de veronderstelling dat anderen (nu, in een multiculturele samenleving of straks, in een nog onbekende

toekomst) ook keuzemogelijkheden hebben.² Mijns inziens moeten er drie wegen tegelijk worden bewandeld: opengooien, bij de klant te rade gaan en intellectueel verdiepen.

Opengooien: eerst moeten we af van het idee dat archeologie iets voor archeologen is. Alsof sterren alleen voor astronomen zijn. Dit vergt een publiek debat waarin de burgers zich het recht toe-eigenen om mee te beslissen over het archeologische erfgoed. Een eerste stap in die richting is *Een verleden op de schop: studie en beheer van het Nederlandse archeologische bodemarchief*, van Theo Holleman.³ Holleman bekijkt de zorg voor archeologisch erfgoed met de blik van de mede-eigenaar, en spaart kool noch geit. De rijksoverheid krijgt er flink van langs omdat die *archeologie* met *archeonomie* verwart. Men laat een wortelveld nu eenmaal niet door konijnen bewaken, hoeveel verstand ze ook hebben van kwaliteit en locatie van wortels. Een volgende aanzet, heel voorzichtig nog, is de Nederlandse Vereniging van Archeologen in oprichting.⁴ De vereniging heeft eind 1995 een Handvest gepubliceerd waarin de essentie van het archeologisch handelen in maatschappelijke termen wordt omschreven: archeologen als aanspreekbare rentmeesters van collectief bezit waarop geen individuele eigendomsclaims (intellectuele noch commerciële) liggen. Voor de beroepsuitoefening van de archeoloog gelden twee hoofdregels: 1. niet meer opgraven dan nodig en niet minder dan verantwoord is, en 2. de samenleving actief betrekken door voorlichting, educatie en participatie.

Bij de klant te rade gaan: de kloof tussen professionals en leken moet beter in beeld komen. Een brug bouw je nu eenmaal niet van één kant. Het Archeologisch Informatie Centrum liet dit voorjaar een bevolkingsonderzoek uitvoeren naar de perceptie van archeologie. Daaruit bleek dat de participatie van de Nederlandse bevolking ver achterblijft

Riemer R. Knoop

was in 1996 hoofd Archeologie Informatie Centrum (Rijksmuseum van Oudheden) en directeur van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie.

bij de mogelijkheden en de latente interesse. De aanbieders, met name musea, zullen de klant veel meer tegemoet moeten komen.⁵ De erfgoedsector moet nu natuurlijk niet alleen maar doen wat 'de' bevolking wil, maar kan wel luisteren naar wat er in den brede leeft met betrekking tot verleden, monumenten en historisch landschap. Alleen dan is er zicht op aansluitingspunten.

En ten slotte het *intellectueel uitdiepen*. Het erfgoed verdient nader onderzocht te worden in termen van 'identiteit'. Mij zijn als aanknopingspunt alleen bekend de sociologische inzichten in materiële cultuur, voortbouwend op de Franse traditie van Lévi-Strauss, Foucault, Barthes en Bourdieu. Waar is de Nederlandse leerstoel cultureel erfgoed?

Noten

1. Het 'oploopje' betrof het werkbezoek van de staatssecretaris voor cultuur aan ROB-opgravingen ter plaatse. Door wegverbreding wordt een beschermd monument, de restanten van het Romeins fort Pectio, bedreigd. Een internationaal gezelschap van archeologen die in de Romeinse *limes* zijn gespecialiseerd (het 'Roman Frontier Studies'-congres), kwam ook langs en pleitte bij de staatssecretaris voor grotere inspanning voor behoud van Romeinse grensforten.
2. Ik ken hierover een kleine maar wassende stroom buitenlandse publikaties: Graves-Brown, P., e.a. (red.) (1996) *Cultural Identity and Archaeology: the Construction of European Communities* Londen/New York: Routledge; Kohl, Ph. L. en C. Fawcett (red.) (1995) *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press; Díaz-Adreu, M. en T. Champion (red.) (1996) *Nationalism and Archaeology in Europe*. Londen: University College.
3. Holleman, Th. (1996) *Een verleden op de schop: studie en beheer van het Nederlandse archeologische bodemarchief*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.
4. Nederlandse Vereniging van Archeologen i.o., secretariaat p/a Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen, 050-363 67 12 (D. Gerrits).
5. Knoop, R.R., Visser, Y. J. en Grosze Nipper, L. (1996) *Samenvatting Bevolkingsonderzoek 'Archeologie'* (Archeologisch Informatie Cahier 10), Leiden: AIC/Amsterdam: NIPO. Zie over het onderzoek, dat mogelijk werd gemaakt door het ministerie van OCenW, ook: Knoop, R. (1996) 'Bevolkingsonderzoek archeologie', in: *Boekmancahier* jrg. 8, nr. 27, maart, 133-135.

Bibliografische gegevens

Knoop, R.R. (1996) 'Openbaar erfgoed'. In: *Boekmancahier*, jrg. 8, nr. 29, 300-306.